

UŞ SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A Study Of Uş Word

***Özlem DEMİREL DÖNMEZ**

ÖZET

Konuşma dili hakkında yeteri kadar fikir sahibi olmadığımız geçmiş dönemlerde yazılmış eserleri tercüme ederken kelimeleri, cümle içerisinde bize en mantıklı gelen şekilleriyle anlamlandırırız. Kelimenin o gün nasıl telaffuz edildiğini, vurgu ve tonlamayla farklı bir anlam kazanıp kazanmadığını tam olarak bilemeyiz. Ancak geçmişten günümüze kadar kullanılan sözcükler üzerinde çeşitli kıyaslamalar yaparak değişik hipotezler kurabiliriz. *Uş* da bu sözcüklerden biridir. Bu çalışmada, *uş* sözcüğünün tarihi seyri içerisinde yapı, anlam ve fonksiyon bakımından ne tür değişiklikler geçirdiği, hangi anlamlarda ve sözcük türlerinde kullanıldığı ortaya konulmaktadır. Çalışmanın teorik çerçevesi, 11-16. yüzyıllar arasındaki eserlerin ve Anadolu ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmaların taranması suretiyle oluşturulmuştur. Uygulama kısmındaki bilgilere ise, Malatya'nın Battalgazi ilçesinde yapılan derlemeler neticesinde ulaşılmıştır. Çalışmada, *uş*'la birlikte onun ekleşmiş, kalıplaşmış şekillerinden olan *uşda*, *uşbu* ve *uşol* sözcükleri üzerinde de durulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Uş, Uşda, Uşbu, Uşol.

ABSTRACT

While translating the works about spoken language written in the previous periods of time, we give meanings which best suits to our understanding of the sentence. We can not know how that word gained a different meaning when it was pronounced, accented and toned at that time. However, we can establish some hypothesis by comparing them with the words which have been used since the previous years. *Uş* is one of those mentioned words. With this study how the word “*uş*” has changed in terms of structure, meaning and function in the course of time has been revealed. The theoretical frame of this study has been formed by scanning the works done between the 11th and 16th ages and the works done about Anatolian dialects. The data in the field of the implementation of this study is reached by the compilation of data in the Battalgazi district of Malatya. In this study, in addition to *uş* we also focused on the suffixed and clichéd structures of *uş* which are *uşda*, *uşbu* and *uşol*.

Keywords: Uş, Uşda, Uşbu, Uşol.

GİRİŞ

Uş, bugünkü yazı dilinde kullanılmayan ancak konuşma dilinde ünlem edatı olarak bazı yörelerimizde yaşamaya devam eden ve geçmiş dönem eserlerinde sıklıkla kullanılmış bir sözcüktür. *Uş* sözcüğü, Divanü Lugati't-Türk'te işte, şimdi, boynuz özü, kuşlarla, atların kuyruk sokumu ve *uş* *uş* şeklinde öküzü suvarmak için çıkarılan ses (Atalay, 1985: 36), Tarama sözlüğünde işte, şimdi, çünkü, ancak, ha şurada işte şurada, hemen şimdi, derhal, ha...ha (Tarama Sözlüğü, 1983: 220), Derleme Sözlüğünde ise, şaşkınlık, imrenme, üzüntü bildiren bir ünlem olarak geçer (Derleme Sözlüğü, 1979: 4044). Bu tanımlara dayanarak, *uş* sözcüğünün gösterme fonksiyonunun bulunduğu, yoğun duyguları ifade etmek için kullanıldığını ve ses yansıması sonucu meydana gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Uş'un sadece yalın hali değil ekleşmiş ve kalıplaşmış şekilleri de bulunmaktadır. Bunlar *uşda*, *uşbu* ve *uşol*'dur. *Uşda*, *uş*'un Eski Türkiye Türkçesinde +da bulunma eki ile uzatılmış şeklidir; yani

* Yrd. Doç. Dr. İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü ozlem.demirel@inonu.edu.tr

+da *uş*'un sonunda asıl işleviyle değil pekiştirme unsuru olarak yer alıp yeni bir kelime ortaya çıkarmıştır. *Uşta*, *işde* ve *işte uşda*'nın ses değişmesine uğramış şekilleridir. Türkiye Türkçesinde bunlardan yalnızca *işte* görülmektedir (Tiken, 2004: 130). Bununla birlikte +da ekinin, pekiştirme fonksiyonundan dolayı, bulunma hali eki değil de *ta/tâ* gösterme edatı olabileceği ihtimali daha kuvvetlidir. Bu ihtimali kuvvetlendiren diğer bir husus ise *uşda*'nın gösterme fonksiyonudur. Bu durum *uş* ve *ta* gösterme ünlemlerinin ikileme şeklinde pekiştirme fonksiyonunda bir arada kullanılıp kalıplaşmış olabileceğini akla getirmektedir. *Uşbu*, *uş*'un *bu* işaret zamirleriyle birleşmesi sonucu oluşup, ünlü daralmasıyla *işbu* şekline gelerek, günümüzde de aynı şekliyle kullanılmaktadır. *Uşol* ise Eski Anadolu Türkçesi döneminin başlarında *şol* şeklinde görülürken, daha sonra *şolok* işaret sıfatı yapısı içerisinde yer alır. Günümüzde kullanılmamaktadır.

Uş sadece *işte* anlamında gösterme edatı fonksiyonunda kullanılan bir sözcük değildir. Türkçenin tarihi seyri içerisinde farklı anlamlarda kullanıldığı tespit edilen sözcük, şimdi anlamında zarf, ancak, sadece, bu yüzden v.b. anlamlarda bağlaç, bu veya şu anlamlarında işaret sıfatı, belirgin duyguları ifade etmek için ünlem fonksiyonlarında kullanılmaktadır.

Uş'un değişik sözcük türlerindeki yalın ve ekleşmiş, kalıplaşmış şekillerine Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde rastlanmaktadır. Sözcüğün, Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde yaygın bir kullanımı olduğu, 16. yüzyılın akabinde yazı dilinde yok olmaya yüz tuttuğu görülmektedir. Konuşma dilinde varlığını günümüze kadar sürdüren sözcüğe ağız çalışmalarında pek tesadüf edilmemektedir. Sadece bir örneğine rastladığımız Zonguldak-Bartın-Karabük yöresi ağızlarında *uş*, hayıflanma ve hayret bildiren bir ünlem olarak geçer (Eren, 1997: 92). Malatya'nın Battalgazi ilçesinde ise *uş*, vurgulanmak istenen çeşitli duygu ve durumların anlatımında özellikle yaşlı kuşak tarafından kullanılan bir ünlem olarak yaşamaktadır.

Türk Lehçeleri içerisinde ise Kırgız Türkçesinde *uş+ol* birleşmesi sonucu oluştuğunu düşündüğümüz *uşul*, *uşu*, sözcüğü bulunmaktadır. Sözcük *bul bu* zamiriyle gösterilenden daha uzağı, *oşol oşo* zamiriyle gösterilenden de daha yakını ifade etmektedir (Yudahin, 1998: 787). Sözcüğün gösterme fonksiyonunun bulunması, Kırgız Türkçesindeki anlamının da bununla örtüşmesi bahsedilen birleşmeyi doğrular niteliktedir.

Tarihi metinlerdeki yaygınlığı, çeşitli sözcük türlerinde farklı kullanımları, yalın ve ekleşmiş, kalıplaşmış biçimleri olan, yazı dilinde ses ve anlam değişimlerine uğramış şekilleriyle yaşayan, konuşma dilinde tespiti zorlaşacak kadar kullanım kaybına uğrayan *uş* sözcüğünün incelenmesinin hem Türk dili tarihi hem de Anadolu ağızları açısından önemli olacağını düşünüyoruz.

ÇALIŞMANIN METODOLOJİSİ

Bu çalışmamızda, tarama, tespit, sınıflandırma ve soruşturma tekniklerini kullandık. Öncelikle 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar olan dönemde yer alan ulaşabildiğimiz yazılı kaynakların ve Anadolu ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmaların mümkün olduğunca çoğunda *uş* sözcüğünü taradık. Tarayacağımız eserleri rastgele değil, Türkçenin tarihsel seyri içerisindeki dönemlerine uygun olarak seçtik. *Uş* sözcüğüyle kimi eserlerde nadiren, kimilerinde yoğun olarak karşılaştık. Sözcüğün tarihsel seyrini belirleyebilmek için sadece *uş* sözcüğünü değil, *uş*'un çeşitli eklerle değişime uğramış *uşda*, *uşta*, *işde*, *işte*, *uşbu*, *uşol*, *uşal* şekillerini de tespit etmeye çalıştık. Ayrıca Malatya'nın Battalgazi ilçesinde kullanımlarına rastladığımız *uş* sözcüğüyle ilgili örneklerle ulaşabilmek için soruşturma yöntemine başvurduk. Son olarak ise elimizdeki malzemeyi sınıflandırdık. Sınıflandırmada dönemi değil sözcük türlerini esas aldık ancak örnekleri verirken tarihsel sıralamaya uymaya gayret ettik.

1. SÖZCÜK TÜRÜ KATEGORİLERİNDE UŞ

Sözcüğe Orhun Abideleri ve daha sonraki Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamadık. *Uş*'un tespit edebildiğimiz en erken kullanımı Divanü Lûgat-it-Türk'tedir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yoğun olmak üzere 16. yüzyıl eserlerinde de *uş*'un kullanımına rastlanmaktadır. Bütün bu dönemler içerisinde *uş* en fazla edat fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. *Uş*'un gösterme edatı ve ünlem edatı olan şekilleri mevcuttur. Bunun akabinde zarf olan *uş* gelmektedir, sırasıyla onu bağlaç ve sıfat fonksiyonunda olan *uş* takip etmektedir.

1.1. Edat Fonksiyonunda Uş

1.1.1. Gösterme Edatı Fonksiyonunda Uş:

Gösterme edatları, sıfat ve zamirlerden farklı olarak, isimleri, şahısları veya eşyayı değil, hareketleri işaret suretiyle gösteren sözcüklere denir. Bunlar umumiyetle, gösterme vazifesinin yanında kuvvetlendirme vazifesi de görürler (Hacıeminoğlu, 1992: 306). Kaynaklarda *uş*'un genellikle gösterme edatları bahsinde yer aldığını görüyoruz. İşte anlamından dolayı *uş* ve onun ekleşmiş şekli olan *uşda* (*üşde*) gösterme (işaret) ifadesi taşıyan edatlar olarak kabul edilmektedir (Özkan, 2000: 132). Eski Türkçeden beri *uş*'un en fazla işte anlamında, pekiştirme ve vurguyla gösterme fonksiyonunda kullanıldığını görmekteyiz. Bu pekiştirme ve vurguyu *uş*'u çıkardığımızda cümlenin anlamının değişmemesinden anlayabiliriz. Gösterme edatı olan *uş*, taradığımız eserlerin neredeyse hepsinde mevcuttur.

Divanü Lugati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de gösterme edatı fonksiyonundaki *uş* sözcüğünün, genellikle işte anlamında kullanıldığını görüyoruz. Kutadgu Bilig'de *uş* sözcüğünün kullanımında dikkati çeken husus, sözcüğün işaret sıfatlarından ve zamirlerden önce gelerek onlara pekiştirme anlamı katmış olmasıdır:

Uş mundag kıl (DLT-I, 36), Biligliğe sözledim *uş bu* sözüm (KB-202), Körü barsa yakşı ayur *uş bu* söz (KB-433), Kayu neng kız erse *uş ol* neng küş (KB-565).

Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden olan Nehcü'l Feradis'te *uş* gösterme edatı sıklıkla kullanılır ve genellikle kendisinden sonra bir isim veya zamir gelir. Örneklere baktığımızda bahsi geçen isim ve zamirlerin cümlede vurgulanmak istenen öğeler olduğunu görmekteyiz. Buna dayanarak *uş*'un vurgulanmak istenen sözcüğün önünde yer aldığını söyleyebiliriz:

Uş kelgenim emdi turur tedi erse (NF, 100-13,14), *Uş* Abû Bekrni gapugka keltürdük temiş erdiler (NF, 104-9,10), *Uş* sahâbalar Dimişgga barıp turur (NF, 111-7,8), *Uş* benim ehl-i beytim bular tururlar (NF, 144-5,6), *Uş* men musulmân boldum, gılıçdın gurtuldum (NF, 49-12), *Uş* bözüngni boyadım, tep böz edising ileğinde goydı (NF, 194-6,7), *Uş* tonlarımın algıl tağı bargıl, ewümde cümle mâlımın algıl (NF, 212-11), *Uş* garındaşing 'Abbâs îmân keltürdi tağı bir garındaşing Hamza tağı îmân keltürdi (NF, 16-4), Yana *uş* şehîdlik magâmı tağı buldunguz, tedi erse (NF, 119-3), Kimnüng kim ragbatı bolsa hec gılmagga, *uş* men baru turur-men, benim birle barsun tedi erse, üküş sahâbalar ragbat gıldılar (NF, 37-2,3), Ey Mekke halgı, *uş* Muhammed keldi (NF, 49-11), Ey nefis, *uş* dünya ketçi tağı ahirat keldi (NF, 147-4,5), Yâ Talha *uş* Cebre'il sanga selâm aytur tağı andag aytur kim (NF, 120-9).

Uş sözcüğünün *أوش* ve *أش* olmak üzere iki farklı şekli bulunmakla birlikte bu farklı yazılışlar herhangi bir fonksiyon veya anlam farklılığını göstermemektedir. Sözcük çoğunlukla *uş* nadirense *oş* şeklinde tercüme edilmiştir. Bu durum tamamen yayıncının tercihinin sonucudur biz de yer verdiğimiz örneklerde buna sadık kaldık.

Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gülistan Tercümesi'nde, yayıncının tercihinine bağlı olarak, *uş*'un *oş* şeklinde geçtiğini ve *أوش* şeklinde yazıldığını görmekteyiz:

Karşında turup tilermen oş sende dâd (GTSS, 33b-10), Kilip öltür meni imdi fedâ kıldım sanga cân oş (GTSS, 118a-8), Turup-men besleyürge cân bilen oş (GTSS, 133b-5), Biz nasihat şartın oş kılduk beyân (GTSS, 178a-7).

Uş, Çağatay Türkçesi'nde gösterme edatı olarak kullanıldığında işte anlamına karşılık gelir: Sizdin uş munça vefasızlık körüp (LD, 2678).

Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde uş sözcüğü اوش ve اش şekillerinde yazılmakta ve tercüme edilen eserlerin çoğunda uş olarak okunmaktadır ancak çok az eserde yayıncı tarafından oş şeklinin tercih edildiği görülmektedir. Elde ettiğimiz örneklerin bir kısmında, işte anlamını karşıladığı için gösterme edatı olarak değerlendirdiğimiz uş sözcüğünün, sadece gösterme anlamını değil, belirgin duyguları da kuvvetlendirme ve vurguyla ifade etmeye yardımcı olduğunu yani ünlem edatı fonksiyonu da içerdiği görülmektedir. Mesela ilk örnekte şaşırma, ikincisinde acıma, üçüncü örnekte ise teslimiyet anlamları vurgulanmaktadır:

Oş ravzatu min riyâzi'l-cenneti gör senünçün düzilmiş ve uçmak hûrîleri senünçün bezenmiş ki (MT, 10a-8), 'Aşk odına düşdüm uş ben biçara (YZ, 16b-460), Ismarladum uş saña kendözümü (YZ, 9a-232), Şimdi buldum uş seni düşdün ele (YZ, 18a-501), Ne ki görse eydür uş Yûsuf budur (YZ, 15b-427), Ger inanmazsañ uş kolumda bak berü (YZ, 36b-1058), Kamuñuzun işi uş bunun gibi (YZ, 45a-1305), Uş ben eytdüm hâlümü bu gün saña (YZ, 23a-645), Uş degürdüm selâmın anuñ sana (YZ, 24b-690, s.252), Geldük uş biz ağlayu zarı kıla (YZ, 41b-1202), Uş getürdük biz saña haberini (YZ, 48a-1399), Geldi uş Yûsufun turu gel berü (YZ, 30b-881), Uş ben seni ma'bûn-ı medhûz şeytân-ı rahim kıldım (KE 11b-13), Uş hak geldi bâtil gitdi (KE,40a-5), Uş İbrâhîm'i dahı anuñçün göyündürmedi (KE, 53a-7), İnanmazısañuz uş okuñ kanın görüñ (KE, 55a-2).

16. yüzyıl eserlerinden Kutb-nâme'de de uş gösterme edatının اوش şeklinde yazıldığını görmekteyiz:

Rayet-i İnnâ Fetehnâ uş beyân (K, 8b-5).

1.1.2. Ünlem Edatı Fonksiyonunda Uş:

Eski Türkçe döneminde uş'un ünlem fonksiyonuna seyrek tesadüf edilir. Ünlem edatı olarak kullanılan uş'un Karahanlı Türkçesi döneminde Kutadgu Bilig'de, Harezmi Türkçesi döneminde Nehcü'l-Feradis'te ve Çağatay Türkçesi döneminde Lütfi Divanı'nda, Eski Anadolu Türkçesi döneminde Yusuf u Zeliha'da, Osmanlı Türkçesi döneminde ise Kutb-nâme'de geçtiğini görmekteyiz.

Uş ünlemi çoğunlukla şaşırma anlamını ifade eder:

Anundi küder uş mening tir mening (KB-5184), Uş garşumda İblîs kelip turur cümle yârânları birle başınga toprag saçar (NF, 227-7), Uş çıgmış, bizke bitigi keldi tedi tağı ol bitigni ogıdı tağı aydı kim (NF, 80-7), Zülfüng dağı ol kafir uş iman aladur la (LD, 1742).

Sözcük bazen üzüntü ve hayıflanma, bazen de sevinç anlamlarını ifade etmektedir:

Sanga tapnumadın barır bu öz uş (KB-1353), İmdi geldi uş Yûsufdan muştucu (YZ, 47a-1367).

Kutb-nâme'de geçen bir örnekte üzüntü ve acıma anlamları uş ünlem edatı ile vurgulanırken, bir başka örnekte de şaşırma ve hayret anlamı uş olmak birleşik fiili yapısıyla anlatılmaktadır:

Gitdi bahtum uş hezimet bulmuşam (K, 138b-6), Korkuban sekbân-ı Şehden oldı uş (K, 70b-13).

Anadolu ağızlarının bir kısmında uş, özellikle şaşırma ve hayret anlamlarında ünlem edatı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Ancak ağızlarla ilgili yapılmış çalışmalarda uş'a çok az rastlanmaktadır. Sözcük, taradığımız eserlerden sadece Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları'nda bir örnekte yer almaktadır. Bu örnekte uş, ünlem edatı olarak kullanılmaktadır:

Uş gardaşı kim onu (ZBKİA, 20-34).

Malatya'nın Battalgazi ilçesinde görüşmüş olduğumuz şahıslara uş sözcüğünü kullanıp kullanmadıkları, sözcüğe hangi durum veya duyguları ifade etmek için başvurdukları, sözcüğün

özellikle hangi kesimde yoğun olarak kullanıldığı gibi sorular yönelttik. Bunun neticesinde *uş* sözcüğünün, şaşkınlık, hayret, garipseme, acıma, üzüntü, sevinç gibi duyguların yoğun yaşandığı durumlarda, özellikle yaşlılar tarafından, halen kullanılmakta olduğunu tespit ettik. Mesela, ekmeçilik yapan 80 yaşındaki Sıddı Adsan, *uş* sözcüğünün korku, hayret, sevinç ve üzüntü bildiren durumlarda kullanıldığını söylemektedir:

“Bi toplum yerde oturduh garşidan biri geli *uş* anam edi düşecek, biri bi laf sölerse *uş* anam o nası laf, gorhudan uy anam *uş* gorhdum, biri gorhdu *uş* anam nası gorhdu diyik, sevindigimiz billi *uş* ne güzel olmuş söylüyük, üzöldüğümüzde *uş* evim başıma yihıldı hep söylüyler.”

Çiftçilikle uğraşan 50 yaşlarındaki Gönül Kargın, şaşırıldığı durumlarda *uş* sözcüğünü kullandığını ifade etmektedir: “Bi şeyi yanlış görürsem *uş* diyim, şaşırduğımda *uş* bu neydi başıma geldi diyim.”

Memur emeklisi 60 yaşlarındaki Hacı Demirel ise *uş*'un yaşlılar tarafından daha çok kullanıldığını ve sözcüğe, şaşkınlık bildiren bütün durumlarda sıklıkla başvurulduğunu belirtmektedir: “Hayretine giden gözünde böyütdüğün bi mesele olduğunda *uş* bu neydi başıma geldi derih, acayip olan durumlarda esgiden daha çoh gullanılırdı genelde yaşlılar gullanır, genelde gullanılan bi kelime ana terim desem yeri var, normal geçen durumlarda heyecanını belirtmek için gullanılır, yani normalin üsünde bi durum olduğunda bu kelime yeterli olurdu.”

Bu örneklere dayanarak, Battalgazi ilçesinde *uş* sözcüğünün oldukça geniş bir kullanım alanı olmasına rağmen eski kuşağın yok olmasıyla birlikte gittikçe kullanım sıklığının azaldığını söyleyebiliriz. Ayrıca *uş*'un Anadolu ağızlarında, uyarı amacıyla kullanıldığı örneklerin dışında, gösterme fonksiyonunun olmadığı görülmektedir.

Ağızlarında ünlem edatı fonksiyonunda kullanılan *viş* sözcüğünün *uş*'la yapı ve fonksiyon bakımından gösterdiği benzerlik dikkat çekicidir. Erzurum İli ağızlarında *viyh*, *viş*, *viş* birlikte değerlendirilir ve hayret, şaşma, üzüntü ifade eden bu ünlem edatının çoğunlukla kadınlar tarafından kullanıldığı belirtilir (Gemalmaz, 1995: III-328). Sözcüğün kullanıldığı örneklere baktığımızda Battalgazi ağızındaki *uş*'un kullanımıyla büyük bir benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır:

Viş anam ne olirsiz! (Gemalmaz, 1995: I-309).

Vē, vē, bi bebeg oldı... vişş... oğlan terefi yanı (UMA, 37-50).

Eski Türkçe dönemindeki eserlerde karşılaşmadığımız *u* ünlem edatı, Anadolu ağızlarında *uş*'a göre daha yaygın bir kullanıma sahiptir:

U, garısı demiş, ambu fihere herif, bu bah heş bir gün, herif, derdinden bülmirsin ke, zengin mi, fakır mi? (ERİA, 09-52), *U* deyi, kurban oladım (UMA, 33-30), *Ū* yavrum demiş daş gaya olasın (MİA, 10b-15).

Ağızlarla ilgili yapılmış çalışmaların birçoğunda ise *uş* ve *üş*, *ç* / *ş* değişmesi sonucu üç sayısını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu değişimin bütün ağız gruplarında yer aldığını görmekteyiz. Bu *uş* veya *üş*'ün ses benzerliği dışında, çalışmamıza konu olan *uş* ile bir ilgisi olmadığını söylemeliyiz.

1.2. Zarf Fonksiyonunda Uş:

Zarf fonksiyonunda kullanılan *uş*'a 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar olan eserlerde rastlanmaktadır. *Uş*, yaygın kullanımlarından biri olan zarf fonksiyonunda “şimdi” anlamını ifade etmektedir. Aşağıdaki örneklere baktığımızda *uş*'un şimdi anlamının yanında, şaşırma, çabukluk, korkutma ve alay anlamlarını ifade etmek için de kullanılmış olabileceği görülmektedir:

Uş keldüğüm bu (DLT-I, 36), Togmuş küni *uş* batar (DLT-II, 128), *Uş* Peygâmbar atlandı, on ming kişi birle sizlerke kelür tep (NF, 48-8,9), *Uş* siz cümle tanug bolunguz (NF, 94-7), *Uş* men talâg bereyin tagı sen hecdin gayıtsang (NF, 182-11), Yâ Zübeyr, *uş* Cebre'il gatımda turur tagı sanga selâm gıldı (NF, 120-14), Bunda geldi onumuz *uş* tapuda (YZ 34a-973), Tîz çara bulurdum *uş* ben saña (YZ,

16b-459), Biri eyde karnum acdı benüm uş (YZ, 27b-782), Bir ‘acab söz dahı geldi uş yine (YZ, 32a-922), Ben eyitdüm ki ne diyem uş göredurursun (GTMKM, 26b-5), Uş Sâlih ibn Kâfûh geldi (KE, 39a-2), Hazır olsun uş varuram iline (K,44b-5), Rûmî yalaktan umaruz uş kepek (K, 57a-9), Ben ne hacet sana varmak uşda oş oş uş varur (K, 55a-3).

1.3. Bağlaç Fonksiyonunda Uş:

Uş’un bağlaç olarak kullanımına pek sık rastlanmaz. Bağlaç olan uş ilk olarak Kutadgu Bilig’de geçmekte olup, ancak, eğer ve sadece anlamlarını karşılamaktadır:

Kitabdın eşitgen bilür uş anı (KB-B16), Uş ol kün ökünse ökünç asgı yok (KB-3572), Anundı ölüm uş ödinge küdür (KB-3530).

Atebetü’l-Hakayık’ta sadece bir örneğini gördüğümüz uş’un *anın* sözcüğüyle birlikte kullanılarak *onun için* anlamını ifade ettiği daha önceki mısralara bakıldığında anlaşılmaktadır:

Kelür küz keçer yaz barur bu ‘umür

Tüketür ‘umürni bu yazım küzüm

Anın uş çıkardım bu Türki kitib (AH, 471-472-473)

Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden Yusuf u Zeliha’da uş’un *fakat* ve *bunun için* anlamlarında bağlaç olarak görüldüğü örneklerle rastlanmaktadır:

Uş bilemce kâlâ kumâş çok durur (YZ, 8b-216), ‘Âşıkı kıldı beni uş igledüm (YZ, 16b-455).

1.4. Sıfat Fonksiyonunda Uş:

Uş’un isimlerin önüne gelerek onların yerini belirten *bu* veya *şu* işaret sıfatı fonksiyonlarında kullanıldığı örneklerle de rastlamaktayız. Ancak bu örneklerde uş’un tam olarak bu mu yoksa şu mu anlamında kullanıldığını tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca bu örneklerde uş, *bu* veya *şu* değil de farklı anlamda bir işaret sıfatı olarak da kullanılmış olabilir. Bu noktada akla Kırgız lehçesinde *bu*’dan uzak, *şu*’dan yakını ifade eden uşal gelmektedir. Uş da Eski Türkçe döneminde bu ile şu arasındaki bir mesafeyi işaret etmek amacıyla kullanılan bir işaret sıfatı olabilir. Bunu anlayabilmek için örneklerimizi buldukları metin parçası içinde değerlendirmemiz gerekir. Aşağıdaki üç örnekte de uş sözcüğünün *bu* anlamına daha yakın olduğunu görmekteyiz:

1. Çün denizde donanub gitdi gemi

Uş¹ gemide vardur üç yüz ademi (K, 89a-10).

2. Nice gırrâ olmayam ki beytüme

Reşk idüb ‘İsâ iner uş beytüme (K, 2b-7).

3. Aygırları göriçek begendi, develeri gördiginde begendi, koçları begendi, köpekleri göriçek kas kas güldi, aydur: Dede ya kanı menüm pürelerüm? Dede Korkut hay ogul Karçar adama uş bögelek gibi buñludur, ol bir yavuz canavardur, hep bir yirde dirüp-dururam, gel gidelüm semüzin al arugin kod didi (DKH, 87).

2. EKLEŞMİŞ VE KALIPLAŞMIŞ ŞEKİLLERİYLE UŞ

2.1. İşde, İşte:

Uş’un *-da* bulunma hali eki ile birleşmesi veya ta/tâ gösterme edatıyla kalıplaşması neticesinde oluşan *işde* şekline ilk olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde rastlıyoruz. Elimizdeki örneklerin tamamında sözcük gösterme edatı fonksiyonunda kullanılmıştır:

¹ Bu beytte geçen uş sözcüğü اوش olarak, aynı eserdeki diğer örneklerde ise اوش şeklinde yazılmıştır.

Demürce döstü geldügin görüb şahna evine yügürdi ki *oşda* garîb geldi (MT, 13b-7, s.217), *Uşde* yağmur buludı geldi (KE, 37b-11), *Uşde* bize yağmur viribidi (KE, 38a-1), *Uşda* biz iki kuşuz birimiz magribde ve birimiz maşrikda oluruz (KE, 45b-1), *İşde* dişün arasında yir vardur (KE, 15b-9), Âdemile Havvâ'nun tahtı *işde* durur (KE, 16a-6), Nemrûd gökçekliğine ki *işde* bir kişi gelür, anı harâp idersin (KE, 45a-3), Beyregi Kara Dervendde öldürmişler, *uşda* nişanı sultanum didi (DKH, 93), Aruza ve cemi' Taş Oğuz biglerine haber oldu, *uşda* Kazan geldi didiler (DKH, 301), Kaçaruz *uşda* deriga sakını (K,70b-2), Duyar Efrenc *uşda* cenge girelüm (K,106a-1).

2.2. Uşbu, İşbu:

Uşbu'ya ilk olarak 11. yüzyılda Kutadgu Bilig'de rastlıyoruz. Burada, *işte bu* anlamında olup, bu sözcüğünü pekiştirmek veya vurgulamak görevinde kullanılmaktadır:

Biligliğke sözledim *uş bu* sözü (KB, 202), Körü barsa yakşı ayur *uş bu* söz (KB, 433), Kalı sözleyü bilse *uş bu* tilim (KB, 984), Yana ma sanga aydım *uş bu* sözü (KB, 1088), Küremiş kürek erdi *uş bu* sözü (KB, 1118), Bu iki bile itgü *uş bu* ilig (KB, 3043), Yana aydı öğdülmiş *uş bu* özüm (KB, 3326), Başın alsıkar terk eşit *uş bu* söz (KB, 4119), Bu can birle tüz tutgu *uş bu* erig (KB, 4211).

Uşbu Çağatay Türkçesinde de *işte bu* anlamında kullanılmaktadır:

Kim *uşbu* al yaşım kandin kalışmas (LD, 113).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *uşbu*, genellikle bu anlamında kullanılmış olup *uş*'un bu'nun anlamını pekiştirmek amacıyla kullanılmış olabileceği görülmektedir. Şu cümleye bakacak olursak; Benüm *oşbu* yakında bir eşek döstüm vardur (MT, 5b-5).

“Benüm *işte bu* yakında bir eşek dostum vardur” ile “Benüm *bu* yakında bir eşek dostum vardur” anlam olarak aynı olup, *işte bu* kullanımında gösterme anlamını vurgulama, pekiştirme söz konusudur.

Uşbu'nun ünlü daralmasıyla, ilk olarak 14. yüzyılda *işbu* şeklinde kullanıldığını ve bu kullanımının günümüzde de devam ettiğini görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Marzubân-nâme Tercümesi'nde sözcüğün hem yuvarlak hem de düz ünlülü şekillerinin bir arada kullanılması dikkat çekmektedir. Bu durum, *uşbu*, *işbu* değişiminin 14. yüzyıl dolaylarında gerçekleşmekte olduğunu akla getirmektedir:

Bu gün *oşbu* arada bir müşkil iş oldu kim cigerümüz yandı (MT 12b-14), İy ogul korkaram ki seniñ döstlaruñ dahı *oşbu* tâyifeden olalar (MT, 16a-3), İy melik *oşbu* nasihâtları işit gendüziñi karı dünyâ elinde esîr ve anuñ mekrinde giriftâr kılma (MT, 18b-10), *Oşbu* yakında oğluñ toga (MT, 21a-9, 10), Benüm evüm *oşbu* ağaç üstindedür (MT, 36a-6), Kardaşlarumuz varıdı *uşbu* sıfat (YZ, 37a-1073), *İşbu* ta'âmı getürdim (MT, 32b-5), *İşbu* arada hayme kuralum ve od yakalum didi (GTMKM, 37a-13), İy cüvânmerd, öğren *işbu* öğüdi (GTMKM, 64b-5), *İşbu* ağacıñ yimişin yimekten beni yıgdi (KE, 16b-7), Yâ ogul *işbu* kişi câzûdur (KE, 31b-4), *İşbu* kişi peygamber olacakdur (KE, 40a-6), *İşbu* tagdan bir deve çıksun (KE, 40b-6), Cümle yirden *işbu* yir eyü, hôt geldi başa (KE, 42a-5), Pes Târuh ol nûr ki gördüñ *işbu* sanemlere hizmet kıldıgumdur (KE, 46a-3), İy ogul *işbu* putlara eyelük eyle (KE, 50a-5).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *uşbu*'nun ilgi eki almış *uşbunun*, *işbunun* şekilleri de görülmektedir:

Biz ol oğlanı öldürmedük, *uş bunun* gibi sözler söyler (KE, 49a-7), İy ogul *iş bunun* gibi söz söylemişsin (KE, 49a-8, 9).

2.3. Uşol, Uşal:

Uşol ile ilk olarak Kutadgu Bilig’de karşılaşırız. Buradaki anlamı *işte o* olup, *uş* diğer örneklerde de olduğu gibi kendisinden sonra gelen kelimeyi, *ol*, vurgulamaktadır ve bu dönemde sözcük *uşol* şeklinde kalıplaşmış olup *اوشول* şeklinde yazılmaktadır²:

Kayu neng kız erse *uş ol* neng küsüş (KB, 565), Kiçig erdi yaşı *uş ol* oğlınıg (KB, 1158), Özin otka attı *uş ol* yılki ud (KB, 4821), Sevinçin keçer kör *uş ol* beg küni (KB, 1977), Cefa kimde erse *uş ol* yılki ol (KB, 2041), *Uş ol* beg yorığı bu kulnung yolu (KB, 2113), *Uş ol* sü bozuldı ilig kiç yaşang (KB, 2302), *Uş ol* neng bile er kızıl kılsa eng (KB, 2398), *Uş ol* nengde boldı canınıg köki (KB, 2907), *Uş ol* yirde yetrü körü barsa yok (KB, 3215), *Uş ol* yirde kılsa bulumaz yarım (KB, 3226), *Uş ol* kün ökünse ökünç asgı yok (KB, 3572).

Harezmi Türkçesinde, sözcüğün *uş ol*, *اوش اول*, şeklinde ayrı yazıldığını, anlam olarak da *uş*’un, gösterme, vurgulama ve pekiştirme fonksiyonunda ayrı bir kelime gibi kullanıldığını görmekteyiz:

Uş ol ekki rek’at namâznıg fâyidası manga tegdi (NF, 231-16).

Çağatay Türkçesinde ise *uşol*’un, *işte o* anlamını ifade eden *uşal* şeklindeki kalıplaşmış örneği görülür. Sözcüğün Çağatay Türkçesindeki bu şekli, Kırgız Türkçesindeki *bu*’dan uzağı *şu*’dan yakını ifade eden *uşul* sözcüğünü hatırlatmaktadır. Aşağıdaki örneğe baktığımızda *uşal*’ın bu, şu veya ikisi arasında kalan bir işaret zamiri fonksiyonunda kullanıldığını görmekteyiz:

Başta kim közüm *uşal* kaşı karaga uçradı (LD, 1812).

14. yüzyıl Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gülistan Tercümesi’nde *uşol*, *اوشول*, *işte bu* veya *işte şu* anlamlarında kullanılmaktadır:

Yok-ise men oşol toprak-men bil (GTSS, 8a-9), ‘Aziz ‘ömr tükendi oş-ol ümîd bilen (GTSS, 19a-4), Oşol kaddi sanavber yâsemîn ten (GTSS, 127a-4), unutmadı seni hâlık oşol dem (GTSS, 144a-13), munung meseli oşol işek-ke oşar (GTSS, 161a-1).

Uşol, Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde görülmezken, *şol* ve *şu* sözcüklerine 13. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Öyle görülüyor ki Eski Anadolu Türkçesi döneminde *uşol* yerini *şol* ve *şu*’ya bırakmıştır. Bu durum, bu iki sözcüğün aynı dönemde teşekkül ettiğini ve *şu* sözcüğünün *şol*’un geçirdiği ses değişimleri sonucu meydana gelebileceğini gösterir. Bu durumda sorulması gereken, *şu* sözcüğünün *uşol*’dan nasıl teşekkül ettiği olmalıdır. *Şu* sözcüğünün *uş*’un geçirdiği bir metatez sonucu ortaya çıktığı, *uş*’un da gösterme, işaret fonksiyonunu yavaş yavaş yitirerek ünlem edatı olarak yoluna devam ettiği bir ihtimal olarak öne sürülebilir. Bu dönem eserlerinde, *şol*, *şu* ve *o* anlamlarını karşılamak üzere kullanılır yani belirgin bir *şu* anlamı görülmemektedir. *Şu* sözcüğü ise sıklıkla kullanılmaz fakat sözcüğün *şunun*, *şuna*, *şunu*, *şunca* gibi ek almış şekillerinin mevcudiyeti *şu* sözcüğünün dilde yerleşmiş bir kullanımının olduğunu düşündürmektedir:

Şol kula kim buyrugında bulına (YZ, 1b-4), Hâcetüm vardur benüm *şol* du’âya (YZ, 24b-696), Bunun gibi mâlihülyâlar *şol* kadar söyledi ki aslâ mecâli kalmadı (GTMKM, 38b-4, 5), bu devlet *şol* büyük ırmağa beñzer (MT, 23b-7), Sen dahı söyle *şundan* ki gördün ve işitdün (GTMKM, 38b-5), Bu kasd kim sen geldün *şuna* beñzer kim, eşek balçığa çöke, gögercin aga (MT, 24a-7), Anuñçun girü döndürdi *şunu* (YZ, 35a-1017), Benem didügi *şunca* kıldı aña (YZ, 8a-195).

SONUÇ

1. Eski Türkçe döneminde şaşkınlık, hayret anlamları bildiren ünlem edatı olarak da kullanılan *uş*, günümüzde Anadolu ağızlarında aynı yapı fakat bazı anlam değişiklikleriyle kullanılmaya devam etmektedir.

²Atabetü’l-Hakayık’ta ise *uşol*’un bir yerde geçtiğini *uş ol*, *اوش اول*, şeklinde yazılıp *usul* olarak okunduğunu görmekteyiz. Atebetü’l-Hakayık’ın Kutadgu Bilig’den sonra yazılmış olması, sözcüğün henüz kalıplaşmamış olması hususunda düşündürmektedir, bu bakımdan *usul* sözcüğü yanlış yazılmış olabilir: Hakayık ‘ibaret ‘arabdin usul (AH, 498).

2. Eski Türkçe döneminde gösterme fonksiyonunda da kullanılan *uş* sözcüğü, Anadolu ağızlarında bu fonksiyonunu kısmen yitirmiştir.
3. Anadolu ağızlarında ünlem edatı olarak kullanılan *viş* sözcüğünün *uş* ünlem edatıyla yapı ve fonksiyon bakımından gösterdiği benzerlik *viş*, *viş*, *viyh* ünlem edatlarının *uş*'un geçirdiği ses değişimleriyle meydana geldiğini akla getirmektedir.
4. Bugün Anadolu ağızlarında kullanılmakta olan *u* ünlem edatı *uş*'daki ünsüz düşmesi sonucu meydana gelmiş olabilir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde *u* ünlem edatının görülmemesi, ağızlarda da *uş* kullanımının yok olmaya doğru gidişi *uş*'un yerini *u*'ya bıraktığı fikrini güçlendirmektedir.
5. *Uşda* gösterme edatındaki +da ekinin, *uş*'a kattığı pekiştirme ve gösterme işlevinden dolayı ta/tâ gösterme edatı olması ihtimali, +da bulunma hali eki olması ihtimaline göre daha kuvvetlidir.
6. 11. yüzyılda ilk örnekleri görülen *uşbu*, Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren ilk ünlüsündeki daralma sonucu *işbu* şeklinde kullanılmaktadır. Günümüzde de *bu özellikle bu* anlamıyla kullanılmaya devam eden *işbu*'nun, anlam değişikliğine uğramadığını görmekteyiz.
7. *Uşol* ilk olarak Kutadgu Bilig'de geçmekte olup Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde görülmemektedir. İlk olarak Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde *şol* ve *şu*'nun görülmesi *uşol*'un yerini bu iki sözcüğe bıraktığını düşündürmektedir. Bu süreçte *şol*'un *uşol*'daki ünlü düşmesi sonucu meydana geldiği zaten bilinmektedir. Oluşum sürecini açıklayamadığımız *şu* ise, *uş*'un geçirdiği bir metatezin sonucudur, diyebiliriz. Bu durumda varlığını sürdüren *uş* sözcüğünün de gösterme fonksiyonunu yitirerek veya bu fonksiyonunu *işbu* ve *şu*'ya terk ederek ünlem edatı olarak yoluna devam ettiği düşünülebilir.
8. Edat, bağlaç ve zarf olarak kullanımları bilinen *uş*'un az da olsa sıfat fonksiyonunda kullanıldığı örnekler de mevcuttur.
9. Çağatay Türkçesinde gösterme fonksiyonunda kullanılan *uşal* ile Kırgız Türkçesinde işaret zamiri fonksiyonunda kullanılan *uşul* sözcükleri arasındaki benzerlik dikkate değerdir.
10. *Uş*'un yazımındaki farklılıklar, اوش - اش herhangi bir anlam veya fonksiyon değişikliğine sebep olmamaktadır.
11. 11. ve 16. yüzyıl eserlerinde yoğun bir şekilde geçen, genellikle *işte* ve *şimdi* olarak tercüme edilen *uş* sözcüğünün, hangi sözcük türü fonksiyonunda ve hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın bünyesinde bir ünlem fonksiyonu taşıdığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arat, Reşit Rahmeti (1951). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atabetü'l-Hakayık*. İstanbul: Ateş Basımevi
- Arat, Reşit Rahmeti (2005). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Atalay Besim (1985). *Divanü Lugati't-Türk I-II-III-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cemiloğlu, İsmet (2000). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Sentaks İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü* (1979). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, Janos (2004). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, Emin (1997). *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları II-III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülseren, Cemil (2000). *Malatya İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Karaağaç, Günay (1997). *Lutfi Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2012-22/1

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989). *Seyfi Sarâyî-Gülistan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1973). *Sadru'd-dîn Şeyhođlu-Marzubân-nâme Tercümesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basmevi

Olgun, İbrahim ve İsmet Parmaksızoğlu (1980). *Firdevsî-i Rumî, Kutb-nâme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özçelik, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, Mustafa (1993). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Tarama Sözlüğü (1983). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tiken, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldız, Osman (2008). *Şeyyad Hamza-Yûsuf u Zelîhâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yudahin, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (1993). *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KISALTMALAR

AH: Atebetü'l-Hakayık

DKH: Dede Korkut Hikayeleri

DLT: Divanü Lugati't-Türk

ERİA: Erzurum İli Ağzı

GTMKM: Gülistan Tercümesi, Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs

GTSS: Gülistan Tercümesi, Seyfi Sarayî

K: Kutb-nâme

KB: Kutadgu Bilig

KE: Kısas-ı Enbiya

LD: Lûtfî Divanı

MİA: Malatya İli Ağızları

MT: Marzubân-nâme Tercümesi

NF: Nehcü'l-Feradis

UMA: Urfa Merkez Ağzı

YZ: Yûsuf u Zelîhâ

ZBKİA: Zonguldak Bartın Karabük İlleri Ağızları